

UOT 94 (979.24)

**XX ƏSRİN I YARISINDA
CƏNUBİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR
("AZƏRBAYCAN" QƏZETİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)**

Əli R.FƏRHADOV*

Məqalədə 1947-1949-cu illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin materialları əsasında Qacarlar və Pəhləvilər dövrü araşdırılır. S.C.Pişəvərinin 1945-ci ildə Təbrizdə əsasını qoyduğu "Azərbaycan" qəzetində Qacarlar və Pəhləvilər dövrünə, Azərbaycan tarixi mövzusunda baxış əsas yerlərdən birini tutur. S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Səttarxan, Xiyabani kimi azadlıq qəhrəmanlarına, məşrutə inqilabına, M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi kimi azərbaycanlı ziyalılara yüksək qiymət verilir, əsərləri təbliğ edilirdi. Həmçinin M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" dərsliyi haqqında oxuculara məlumat verilir.

1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dərc olunan qəzetin sonrakı nəşrləri ADF-nin məğlubiyəti səbəbilə Bakıda buraxılmışdır. Bunlar, qəzetin 1947-1949-cü illərdə çapdan çıxmış 128 saydan ibarət məcmusudur. Qəzetin bu nömrələrində də Qacarların və Pəhləvilərin xalqa zidd siyasəti, xarici imperializmin, şah məmurlarının Azərbaycanı istismarı, xalqa vurduğu zərbələr haqqında məlumatlar verilir. Qəzetdə Səttarxanın, Şeyx Xiyabaninin, azərbaycanlı ziyaluların Azərbaycanın demokratikləşməsi üçün mübarizəsindən də bəhs olunur.

Son olaraq deyə bilərik ki, "Azərbaycan" qəzetinin araşdırılması XX əsrin əvvəlləri Qacarlar və Pəhləvilər dövrünü, şah rejiminə qarşı xalq inqilablarını öyrənmək baxımından önəmlidir və öz araşdırmaçıları gözləyir.

Açar sözlər: S.C.Pişəvəri, Azərbaycan, İran, Qacarlar, Pəhləvilər

Giriş. 21 Azər hərəkatının lideri S.C.Pişəvərinin yaradıcılığında, o cümlədən onun təsis etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində XX əsrin əvvəlləri dövrü, Qacarlar və Pəhləvilər dövründə İran və Azərbaycan tarixinin araşdırılması əsas yerlərdən birini tutur. O, öz əsərlərində və redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyə, Səttarxan, Xiyabani kimi dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinə, İran məşrutə inqilabına və Xiyabani hərəkatına xüsusi yer ayırmışdır. O, özündən əvvəl İran məşrutə inqilabı dövrünü araşdırmış Ə.Kəsrəviyə də obyektiv qiymət vermiş, "Ə.Kəsrəvidə Azərbaycan inqilabı barədə müəyyən mənfi fikirlər varsa da, onun yazdığı tarix Azərbaycan xalqının həqiqətən

* AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; ali_farhadov@yahoo.com; ORCID ID: 0000-0002-9322-3670

özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığından yaxşı xəbər verir” [11, 156] demişdir. Həqiqətən də, Ə.Kəsrəvinin “İrənin məşrutə tarixi” və s. əsərlərində Qacarlara qarşı xalq azadlıq hərəkatı, tənbəki üsyanı, məşrutə inqilabı, Xiyabani hərəkatı geniş təqdim və şərh olunmuşdur.

S.C.Pişəvəri və “Azərbaycan” qəzetində Cənubi Azərbaycan tarixinə baxış. S.C.Pişəvərinin məqalə və çıxışlarında İrə məşrutə inqilabının, Xiyabani hərəkatının müəyyən məsələləri geniş şərh olunmuş, inqilab rəhbərlərinə yüksək qiymət verilmiş, həmçinin onların xəyanətə uğradığı qeyd olunmuşdur [11, 155]. Müəllif göstərirdi ki, “Rusiyada baş vermiş 1905-ci il inqilabı, habelə Türkiyədə Sultan Əbdülhəmid əleyhinə başlanan hərəkat (Gənc türklər hərəkatı – Ə.F.) Azərbaycan xalqının ruhiyyəsinə dərin təsir göstərdi. Təbrizlilər Məhəmmədəli Mirzənin sarayındakı vəziyyəti yaxşı bilirdilər və başa düşürdülər ki, bu çürümüş mühit və pozğun ünsür İrəni bədbəxtliyə və fəlakətə sövq edəcək” [11, 15-16]. Həqiqətən də mənən pozulmuş Qacar sarayı ölkənin ağır ictimai-siyasi problemlərini həll etmək iqtidarında deyildi və bu da yeni inqilablara və nəticədə Rusiya və İngiltərənin İrəni öz nüfuz dairəsinə salmasına, Cənubi Azərbaycanda baş vermiş qırğınlara və Qacarlının süqutuna şərait yaratdı.

Pəhləvilərə qarşı mübarizə aparmış 21 Azər hərəkatının lideri S.C.Pişəvəri daha öncə Mirzə Kiçik xanın rəhbəri olduğu Gilan inqilabının, Cəngəli hərəkatının iştirakçısı və hökumət üzvü olmuşdur [12, 44-45]. Cəngəli hərəkatı da eynilə məşrutə inqilabı kimi XX əsrin əvvəlində Qacarlının xalqa zidd siyasətinə qarşı İrənda baş vermiş bir inqilab idi və nəticədə məğlub olsalar da, inqilabçılının məqsədi monarxiyaya yox, məhz xalq hakimiyyətinə əsaslanan bir hökumət qurmaq idi. S.C.Pişəvəri qeyd edirdi ki, “Azərbaycanlılar öz azadlıqları yolunda fədakarlıq edərəkən qarşılarda yüksək və böyük məqsəd qoymuşdular. Məşrutə hərəkatı heç də süni və öz-özünə törənmiş bir hadisə olmamışdır. Onu Azərbaycan xalqına heç kəs zorla və ya diktə etməmişdir” [11, 17]. Müəllif burada göstərmək istəyirdi ki, məşrutə inqilabı və konstitusiya hərəkatı xalqın ölkədəki problemləri həll etmək istəyindən qaynaqlanırdı və bu hərəkat xarici qüvvələrin, imperialist dövlətlərin diktəsilə yox, məhz xalqın köhnə rejimi yenisi ilə əvəz etmək arzusundan qaynaqlanırdı.

Məşrutə inqilabının qəhrəmanı Səttarxanın nüfuzu o qədər yüksək idi ki, S.C.Pişəvərinin yazdığına görə o, Təbrizdən Tehrana gəldiyində “ad-dımbaş ayağının altında qurbanlar kəsilmişdi, İrənin paytaxtı ürəkdən şadlıq edirdi” [11, 20]. Çünki o, deyirdi ki, “Ona görə qurbanlar verib fəaliyyət etdik ki, hökumət xalqın öz əlinə verilsin” [11, 22]. Lakin Səttarxan elə Tehrandada xəyanətə uğradı.

XX əsrin əvvəllərində Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi. Bu dövrdə Mirzə Həsən Rüşdiyyənin tətbiq etdiyi qabaqcıl təlim üsulu İrə-

da geniş yayılmışdı. M.Tərbiyə "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində yazır ki, M.H.Rüşdiyyə M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatından ilham alaraq, Cənubi Azərbaycanda sövti üsulla (səs, fonetika) yazılmış ilk dərslikləri ("Vətən dili", "Ana dili") yazmışdı [19, 31; 10, 19]. "Vətən dili" adlı dərslik 1905-ci ildə türk (Azərbaycan) dilində Təbrizdə nəşr edilmişdi [4, 47]. "Vətən dili" kitabı ta 1917-1918-ci ilə qədər Qafqaz və Türkünstanın məktəblərində də ibtidai sinif vəsaiti kimi tədris olunmuşdu [13, 109]. S.C.Pişəvəri bu əsəri "Azərbaycan maarifi tarixində misilsiz bir əsər" adlandırmışdır [11, 128]. M.H.Rüşdiyyə öz məktəblərində Azərbaycan türkcəsini də tədris edirdi [5, 418]. S.C.Pişəvərinin redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyənin milli pedaqoji fəaliyyəti təbliğ edilir, o, "böyük xalq və maarif xadimi" adlandırılırdı [3, 1].

"Azərbaycan" qəzetində Səttarxan, Xiyabani kimi azadlıq qəhrəmanları ilə yanaşı M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi təbliğ edilir, M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" dərslisi haqqında oxuculara məlumat verilirdi. S.C.Pişəvəri İran məşrutə inqilabını, bu hərəkətdə Azərbaycanın rolunu anlamaq üçün "Talıbovun kitablarını, "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" kitabını oxuyun" [11, 16] deyər tövsiyə edirdi.

1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dərc olunan "Azərbaycan" qəzetinin sonrakı nəşrləri ADF-nin məğlubiyyəti səbəbilə Bakıda buraxılmışdır. Bunlar, qəzetin 1947-1949-cu illərdə çapdan çıxmış 128 sayından ibarət məcmu-sudur. Qəzetdə Səttarxan, Xiyabani kimi azərbaycanlı inqilabçıların şah rejiminə qarşı mübarizəsi haqqında məqalələr, həmçinin şeirlər də verilir [9, 4]. Qəzetin 2 dekabr 1947-ci il nömrəsindəki bir şeirdə belə deyilirdi:

"Hani bəs qəhrəman Səttarxan, hani?

Çağır imdadıva o mərd insanı

Bəlkə xilas edə Azərbaycanı

Bir təkən verə bu zəmanə Təbriz" [1, 1].

Qəzetin 3 yanvar 1948-ci il nömrəsində M.S.Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" romanından, Səttarxan və Bağırxandan bəhs edilir. Böyük yazıçı istibdad və zülmə qarşı isyan etmiş Azərbaycan xalqının şanlı mübarizəsini şairanə ifadə və mahir qələmlə geniş tabloda təsvir edir. Qəzetin 29 may 1948-ci il nömrəsində "Səttarxan, Bağırxan, məşrutə inqilabı, Xiyabaninin qiyamı, quldur Rza şah hakimiyyəti əleyhinə aparılan mübarizələr tariximizin parlaq səhifələrini təşkil edir" deyilirdi [2, 4]. 2 iyun 1948-ci il nömrəsində göstərilirdi ki, "İran istibdadının və Qacar hakimiyyətinin qara heykəli Savalan və Səhənd dağlarının arasında məhv edildi. İrana azadlıq günəşi, məşrutə işığı Azərbaycandan doğdu" [6, 4].

Qəzetdə Şeyx Xiyabani "Azərbaycanın görkəmli seyidlərindən biri və böyük mütəfəkkir" adlandırılır, Təbrizdə ilahiyyat elmlərini tədris etdiyi, dini elmlərdə geniş məlumat sahibi olduğu və Kərimxan məscidində xidmət etdiyi qeyd olunur [16, 2; 11, 155]. Qəzetdə Osmanlı ordusunun Təbrizə

daxil olması, onların burada “İttihadi-islam” cəmiyyəti yaradıb məzhəb münaqişəsi yaratmalarından, Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirmə planlarından, Şeyx Xiyabaninin Azərbaycanın azadlığı üçün osmanlılara qarşı mübarizəsindən də bəhs olunur [17, 2]. Qəzetdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəşr etdiyi “Təcəddüd” qəzeti haqqında da məlumat verilir [15, 2].

“Azərbaycan” qəzetində M.Ə.Talıbov, Z.Marağayi, M.H.Rüşdiyyə kimi ziyalılar təbliğ edilir və 26 may 1948-ci il nömrəsində belə deyilirdi: “19-cu əsrin axırlarında İrənin ictimai həyatını təlatümə gətirən “Səyahət-nameyi-İbrahim bəy” kitabı olmuşdur. Bu kitab məmləkətdə elə dərin təsir buraxdı ki, Qacar hökuməti onu oxumağı qadağan edib ələ keçən nüsxələrini yandırır, məhv edirdilər. İftixarla qeyd etmək lazımdır ki, bu kitabın müəllifi azərbaycanlı idi. Onu maraqlı Hacı Zeynalabidin yazmışdı. “Səyahətname” ilə bərabər İranda digər bir əsər də meydana gəlmişdi. Bu da “Səfineyi-Talibi və yaxud Kitabı-Əhməd” idi. Bu əsər tam mənasıyla əhaliyə mədəniyyət üsullarını öyrədən bir əsər idi. “Səfineyi-Talibi” və onlarca digər elmi əsərlərin də müəllifi təbrizli Əbdürrəhim Talıbov idi. İranda üsulicədidə məktəbinin tətbiq edilməsi tarixi yazılırsa, mütləq azərbaycanlı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin adı birinci səhifədə qeyd edilməlidir. Çünki köhnə üsul mollaxanaları ləğv edib Avropa üsulunda birinci məktəbi Təbrizdə Mirzə Həsən Rüşdiyyə açmışdır” [7, 4].

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində İngiltərə ilə birlikdə İrəni müstəmləkə vəziyyətində saxlayan çar Rusiyasının imperialist missionerlik siyasətini də ifşa edirdi. Güneyli tədqiqatçı M.Şəmsi yazır ki, bu məkrli siyasətə Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra son qoyuldu [20, 17]. Lenin elan etmişdi ki, “1907-ci ildə Rusiya – İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə parçalandı və zülmkar çar hökumətinin İrəndəki bütün imtiyazları ləğv edildi” [18, 76]. S.C.Pişəvəri də bu inqilabın imperializmin qalasını yıxdığını bildirmişdi [18, 73]. Lakin təəssüf ki, bolşeviklər Şərqi müsəlman xalqlarına verdikləri istiqlalçılıq sözlərinə sona qədər əməl etmədilər.

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində daşnakların müsəlmanlara qarşı soyqırımından da ürək ağrısı ilə bəhs edir. Mart döyüşlərində daşnak partiyasının hərbi alaylarının Bakı Soveti dəstələri ilə birgə çıxış etməsi böyük milli qırğına səbəb olmuşdu. Bakıda olan xarici turistlər yazırdı ki, “Erməni əsgərləri müsəlman məhəllələrinə girib, günahsız əhalini, o cümlədən uşaqları öldürür, evləri yandırır, heç kimə rəhm etmirdilər”. S.C.Pişəvəri də yazırdı ki, hətta “bitərəf iranlılar da öldürülüb, meyidləri yandırılırdı” [8, 2].

Yekun. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, “Azərbaycan” qəzetinin araşdırılması nəinki 21 Azər hərəkatının, o cümlədən XX əsrin əvvəlləri dövrünün faciələrini, monarxiyaya qarşı xalq azadlıq hərəkatını, məşrutə inqilabını, Xiyabani hərəkatını öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Həmçinin Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətə və inqilaba, milli hərəkata öz töh-

fəsinə vermiş milli ədib, şair və yazarlarımızın, mütəfəkkirlərimizin öyrənilməsi baxımından da önəmlidir və öz tədqiqatçılarını gözləyir. S.C.Pişəvərinin dediyi kimi şah rejiminə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanların, Azərbaycan inqilabçılarının “azadlıq uğrundakı əməlləri heç vaxt yaddan çıxmayacaq” [11, 155]. Pəhləvi şah rejiminə qarşı mübarizə aparan S.C.Pişəvəri və onun rəhbərlik etdiyi 21 Azər hərəkəti daxili və xarici amillər səbəbilə məğlub olsa da, onun inqilabi ideyaları yaşadı. “Azərbaycan” qəzetinin 2 oktyabr 1948-ci il nömrəsində yazdığı kimi – “Azərbaycan milləti şah və şahlıq üsul-idarəsiylə qurulan hökumətə nifrət edir. Xüsusilə xain Rza xanın quldur oğlu satqın Məhəmmədrzani görməyə gözü yoxdur. Bunu tarix və yaxın gələcək göstərəcəkdir” [14, 4].

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan xalqının azadlıq uğrunda apardığı şanlı mübarizəsi” / “Azərbaycan” qəz., № 1, 2 dekabr 1947, s.1.
2. “Azərbaycan xalqının fars işğalçılarına qarşı mübarizəsi” / “Azərbaycan” qəz., № 52, 29 may 1948, s.4.
3. “Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Rüşdiyyə” / “Azərbaycan” qəz., № 1, 24 sentyabr 1945-ci il, s.1.
4. Beregian S. Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan. - Berlin: Schwarz, - 1988, - 238 p.
5. “Cənubi Azərbaycan” // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. X cild, - Bakı: ASE Baş Redaksiyası, - 1987, - s.418.
6. Həbibli Q.M. “Azərbaycan İranda azadlıq hərəkətinin məşəldarıdır” / “Azərbaycan” qəz., № 53, 2 iyun 1948, s.4.
7. Həbibli Q.M. “Azərbaycan İranda azadlıq hərəkətinin məşəlidir” / № 51, 26 may 1948, s.4.
8. Qaziyev Y. Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəklər. - Bakı: Nurlar, - 2009, - 175 s.
9. “Qəhrəman mücahidlərə xitab” // “Azərbaycan” qəzeti, № 60, 21 noyabr 1945-ci il, s.4.
10. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. - Bakı: Elm, - 2009, - 230 s.
11. Pişəvəri S.C. Məqalə və çıxışlarından seçmələr (Təbriz 1945-1946-cı illər). - Bakı: Nurlan, 2016, 432 s.
12. Rəhimli (Bije), Ə. Mübarizə burulğanlarında keçən ömür. Seyid Cəfər Pişəvəri. - Bakı: - Nurlar, - 2009, - 400 s.
13. Sərdariniya S. “İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur”. Tərc: İ.Quliyev. – Bakı: Zərdabi, - 2014, - 202 s.
14. “Şah, Tehran hökuməti və Azərbaycan” / Azərbaycan qəz., 1948 2 oktyabr № 88, s.4.
15. “Şeyx Məhəmməd Xiyabani. “Təcəddüd” ruznaməsinin tarixçəsi” // “Azərbaycan” qəzeti, № 76, 11 dekabr 1945-ci il, s.2.
16. “Şeyx Məhəmməd Xiyabani” // “Azərbaycan” qəzeti, № 43, 1 noyabr 1945-ci il, s.2.
17. “Şeyx Məhəmməd Xiyabani” // “Azərbaycan” qəzeti, № 46, 5 noyabr 1945, s.2.
18. Şəmsi M. “İrəvan ictimai və siyasi xadimləri Böyük Oktyabr sosialist inqilabının əhəmiyyəti haqqında”. s.71-78 // Böyük Oktyabr və xarici Şərç. - Bakı: Elm, - 1987, - 208 s.
19. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. - Bakı: Azərnaşr, - 1967, - 464 s.
20. Шамси М. Развитие просвещения в Иране (1851-1917). Автореферат диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. - Баку, - 1981, - 45 с.

ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА (ПО МАТЕРИАЛАМ ГАЗЕТЫ «АЗЕРБАЙДЖАН»)

Али Р.ФАРХАДОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются Гаджарский и Пехлевийский периоды по материалам газеты «Азербайджан», издававшейся в 1947-1949 годах. Газета «Азербайджан», основанная С.Дж.Пишевари в Тебризе в 1945 году, посвящена гаджарскому и пехлевийскому периодам и истории Азербайджана. Газета «Азербайджан», орган Азербайджанской Демократической Партии (АДП) под руководством С.Дж.Пишевари, восхваляла героев свободы, таких как Саттархан и Хиябани, конституционную революцию, азербайджанских интеллектуалов, таких как М.А.Талыбов и З.Марагайи, и пропагандировала их творчество. Читатели также были проинформированы об учебнике М.Х.Рушдии «Ватан Дили» («Родной язык»).

Последующие номера газеты, издававшиеся в Тебризе в 1945-1946 годах, в связи с поражением АДП выходили в Баку. Это 128 номеров газеты, вышедших в 1947-1949 гг. В этих номерах газеты также содержится информация об антинародной политике гаджарцев и пехлеви, эксплуатации Азербайджана иностранным империализмом, шахскими чиновниками, ударах, нанесенных народу. Газета также рассказывает о борьбе Саттархана, Шейха Хиябани и азербайджанской интеллигенции за демократизацию Азербайджана.

Наконец, можно сказать, что изучение газеты «Азербайджан» важно с точки зрения изучения Гаджарского и Пехлевийского периода начала XX века, народных революций против шахского режима и ждет своих исследователей.

Ключевые слова: С.Дж.Пишевари, газета «Азербайджан», Иран, Каджары, Пехлеvidы

A LOOK AT THE HISTORY OF SOUTH AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY (ACCORDING TO THE MATERIALS OF "AZERBAIJAN" NEWSPAPER)

Ali R.FARHADOV

SUMMARY

The article examines the Qajars and Pahlavis periods based on the materials of the "Azerbaijan" newspaper published in 1947-1949. The Azerbaijan newspaper, founded by S.J.Pishevari in Tabriz in 1945, focuses on the Qajars and Pahlavis period and the history of Azerbaijan. The "Azerbaijan" newspaper, an organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) led by S.J.Pishevari, praised freedom heroes such as Sattarkhan and Khiabani, the constitutional revolution, Azerbaijani intellectuals such as M.A.Talibov and Z.Maragayi, and promoted their works. Readers were also informed about M.H.Roshdieh's textbook "Vatan Dili" ("Native language").

Subsequent editions of the newspaper, published in Tabriz in 1945-1946, were published in Baku due to the defeat of the ADP. These are the 128 issues of the newspaper published in 1947-1949. These issues of the newspaper also provide information about the anti-people policy of the Qajars and Pahlavis, the exploitation of Azerbaijan by foreign imperialism, shah officials, and the blows inflicted on the people. The newspaper also talks about the struggle of Sattarkhan, Shaikh Khiabani and Azerbaijani intellectuals for the democratization of Azerbaijan.

Finally, we can say that the study of the "Azerbaijan" newspaper is important in terms of studying the Qajars and Pahlavis periods, the people's revolutions against the Shah's regime, and awaits its researchers.

Keywords: S.J. Pishevari, "Azerbaijan" newspaper, Iran, Qajars, Pahlavis